

regionale benadering van emigratiepatronen had haar ertoe aan moeten zetten om niet zozeer de Friezen met de Nederlanders in het algemeen te vergelijken, maar met soortgelijke groepen Groningers en Zeeuwen. Nu moeten voor deze provincies nog vergelijkbare studies verschijnen, maar wellicht zou met creatief gebruik van statistieken een eerste aanzet te geven zijn. In ieder geval is Galema's proefschrift een bruikbaar model (en een aanmoediging) om andere emigratiestrecken in dezelfde periode te onderzoeken. De Friese taal heeft weliswaar een uniek kenmerk aan de emigranten uit de Bouwhoek toegevoegd, maar verder zijn de overeenkomsten met andere emigratiegebieden in Nederland overweldigend: de gezinsmigratie, de vertrekdata, de vestigingsgebieden. Het onderzoek had nog meer reliëf kunnen krijgen als de auteur de zes gemeentes gedetailleerder met elkaar had vergeleken. Een vergelijkend hoofdstuk waarin alle beschikbare gegevens over deze zes gemeentes nog eens naast elkaar gezet zouden zijn, had nieuwe verbanden kunnen opleveren.

Het is soms te makkelijk om opmerkingen te maken over wat er niet in een proefschrift is opgenomen. Toch wijs ik op de fragmentarische behandeling van het godsdienstige aspect, omdat dit thema tot nu toe prominent aanwezig was in de historiografie over de Nederlandse emigratie. Het zwaartepunt van deze studie ligt niet bij het religieuze aspect en dat is goed verdedigbaar, maar een beschrijving van de doleantie van 1886 maakt de kerkelijke ontwikkeling wel erg vlak: 'Some orthodox clerics sought for an alternative and the mass of their followers flocked from the *Hervormde Kerk*. The *Doleantie* was a fact' (27). Galema bevestigt in latere hoofdstukken dat kerk en geloof een belangrijke rol hebben gespeeld in het emigratieproces. Gedetailleerd onderzoek naar de specifiek kerkelijke verhoudingen en spanningen in de gemeenten in de Bouwhoek had mogelijk de hypothese van Michael Wintle kunnen evalueren, die suggereerde dat een verstoord religieus-politiek evenwicht in Zeeland een stimulans voor emigratie kon zijn. In de, overigens zeer informatieve, statistische overzichten lopen christelijk-gereformeerden en gereformeerden door elkaar. Dat is haast onvermijdelijk aangezien het laatste kerkgenootschap in 1880 nog niet bestond, maar toch zou het de moeite lonen om na te gaan of de (zelfstandig doorgaande) christelijk gereformeerden minder neiging tot landverhuizing hadden dan hun militantere geloofsgenoten in de (latere) gereformeerde kerk. Tabel 7.1 suggereert bovendien dat gereformeerden hun eigen voorkeur hadden.

Het boek ziet er goed verzorgd uit, al blijven er enkele schoonheidsfoutjes over zoals het door elkaar gebruiken van Engelse en Amerikaanse spellingswijzen en een tabel (3.5) met een restcategorie van 67%. Vooral de vele functionele illustraties verdienen een compliment. Het boek mag als model gelden voor andere regionale studies, vooral vanwege de combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve bronnen. Het is te hopen dat uit het opgebouwde databestand in de toekomst nog meer conclusies worden getrokken. Het zichtbare enthousiasme waarmee de auteur dit onderzoek heeft verricht, rechtvaardigt deze verwachting.

Hans Krabbendam

E. Bergvelt, F. van Burkom, K. Gaillard, ed., *Van neorenaissance tot postmodernisme. From neo-rennaissance to post-modernism. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs. A hundred and twenty-five years of Dutch interiors* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996, 376 biz., f115,-, ISBN 90 6450 249 8).

Wie in Nederland rondreist langs het gebouwde erfgoed, ziet veel prachtige exterieurs en betrekkelijk weinig fraaie interieurs. Veel is gesloopt en vervangen. Is het in het buitenland beter? Volgens Frans van Burkom en Ellinoor Bergvelt, die het boek *Van neorenaissance tot*

postmodernisme redigeerden, is dat inderdaad het geval. Beide redacteuren houden van klagen en forse statements: 'In het omgaan met historische binnenruimten en daarin geplaatst meubilair vertoont de handelsnatie Nederland de trekken van een Derde Wereldland'. In plaats van zich te gedragen als een beschaafd Westeuropees land gelijk België, Frankrijk, Italië en Duitsland, maakt ons land het zichzelf onmogelijk aan de hand van nog bestaande interieurs geschiedenis te schrijven, en dat komt doordat 'Nederland anders is'. Aldus wederom Van Burkom en Bergvelt. Maar hoe anders is anders?

Het grote essay waarmee Van Burkom en Bergvelt het boek openen, geeft weinig opheldering. Natuurlijk, Nederland is rijk en consumeert heftig en snel. Maar de snelle roulatie van interieurs vond ook vóór de intree van het consumentisme plaats. En dus is de verklaring niet afdoende.

Men kan de veronachtzaming ook wijten aan de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg, en dat doet de redactie dan ook: 'Er bestaat wel een monumentenzorg voor gevelarchitectuur of zelfs voor complete stadsgezichten, maar onzichtbare, individuele en persoonlijke interieurs vallen slechts hoogst zelden onder dezelfde wet'. Op zich is dit juist. Maar de verklaring die dan volgt is merkwaardig: 'Het individuele en persoonlijke is geen voorwerp van openbare overweging. "Thuis is privé". Nu, deze overweging is niet die van de officiële monumentenzorg. Daar maakt men zich eerder druk om de complicaties die zich voordoen als de overheid een eigenaar dwingt zijn interieur te onderhouden en te vernieuwen aan de hand van de voorschriften, het vergunningstelsel en de subsidievoorwaarden die bescherming op grond van de Monumentenwet nu eenmaal met zich meebrengt. Ook de overheid stuit op de grens die de burger stelt aan bemoeienis van bovenaf.

Maar als het niet aan de aandacht van Monumentenzorg ligt, waaraan ligt het dan dat we inderdaad in Nederland heel weinig gave historische interieurs aantreffen? Aan de schaarste aan grond, waardoor ieder gebouw iedere keer weer modern-functioneel gemaakt moet worden? Aan breuken in de levensstijl van de adel? Aan het wegvallen van de macht van het patriciaat? De redactie van *Van neorenaissance tot postmodernisme* meent dat we het in die richting moeten zoeken: 'Zonder de homogeniserende traditie van een gecentraliseerde hofcultuur en zonder een invloedrijke adel met een dynastieke hang naar een gepersonaliseerd en intact gebleven verleden, heeft het burgerlijke Nederland in het algemeen ontbroken aan gevoel voor geschiedenis van het persoonlijke en het andere, zoals zich dat ook uitdrukte in de tijdsbepaalde inrichting van binnenruimten en gebruiksvoorwerpen'.

Als het bovenstaande juist is, hoe vertaalt zich dat dan in de praktijk? Is het bijvoorbeeld voor de Rijksgebouwendienst een probleem om een gebruiker te vinden voor een pand met een intact interieur waarvan de lambrizeringen hoog en donker zijn, en de blote engeltjes talrijk? Het is dit thema van vraag naar en aanbod van continuïteit en verandering in het interieur dat de redactie boeit. Helaas laat ze het na aankondiging ook weer meteen uit de vingers glippen om zich over te geven aan de vraag waarom niemand belangstelling heeft voor de stoel waar Gorter op zat of de binnenkant van het huis van Huizinga - 'en dan hebben we het niet eens over hun meer bemiddelde burens'. Het zijn vragen die verder niet zijn uitgewerkt, maar wel te denken geven: laten de Schrijversprentenboeken van het Letterkundig museum niet heel veel zien aan interieurs? En was Huizinga zo onbemiddeld? Wie zijn majestueuze woonhuis aan de Witte Singel in Leiden bekijkt, komt al snel op de gedachte dat het hem naar den vleze ging.

Met andere woorden: in het inleidend essay waarmee de redactie het prestigieus uitgegeven boek opent, is van een samenhangende theorievorming geen sprake. Balletjes worden opgegooid en niet opgevangen. Dat het boek niet gaat over bijvoorbeeld de woonkamer van de kleine man, van *'old-finish* tot nieuw-gipsplaat', wordt als vanzelfsprekend beschouwd. Dat in de dertien hoofdstukken waaruit het boek verder bestaat, vooral de grote namen, van Cuyper tot

Mecanoo, aan bod komen, wordt ook als een vanzelfsprekendheid gepresenteerd. Alleen in het hoofdstuk over Goed Wonen, de stichting die na de oorlog de functionele wooncultuur propageerde, komt het begrip *old-finish* ter sprake. Toch bepaalde *old-finish* het interieur van velen. Waar kwam het vandaan? Wie vond deze neo-stijl uit? Wie haalde V&D ('de Vrees van iedere man, de Droom van iedere vrouw', zoals de tramconducteurs omriepen als ze het Rokin in Amsterdam naderden) ertoe over om *old-finish* als zo ongeveer de huisstijl in meubilair te verkopen? Dat zijn vragen die niet aan de orde komen. Alsof het zo hoort. Dat mag, maar een methodologische verantwoording van wat wel behandeld wordt, komt zelfs niet ter sprake. Dat stelt teleur.

Wat nu te zeggen van de dertien hoofdstukken? Ze zijn, bijna vanzelfsprekend, goed in de zin van degelijk en overzichtelijk, zelfs op het encyclopedische af. Maar hebben de auteurs de interieurs die ze beschrijven recent bezocht? Ik ben bang van niet. Dat is jammer. Het is natuurlijk van belang om te weten dat Bart van Kasteel de hal van de nieuwe Universiteitsbibliotheek in Leiden ontwierp en dat 'de centrale toegangshal is overdekt met een schildvormig glazen dak'. Het is ook saillant om te weten dat dat dak lekt, en vervangen wordt, en dat het zoveel zonlicht doorlaat dat de dame aan de informatiebalie die onder het dak zit, zichzelf klimatiseert met een grote staande parasol.

Ook een ander project van Van Kasteel, de herinrichting van het Kurhaus, wordt op een kunsthistorisch-beschrijvende toon afgedaan, terwijl dit project het onderwerp is geweest van een heftig maatschappelijk debat over hoever men mag gaan met de aantasting van de binnen- en buitenkant van een gebouw. Boeiend is te zien hoe de kunsthistorici die de dertien hoofdstukken van *Van neorenaissance tot postmodernisme* schreven, veel ruimte besteden aan de opvattingen van ontwerpers als bijvoorbeeld Van Doesburg of Aldo van Eyck, en de samenleving buiten de kring van kunsthistorici, ontwerpers en architecten buiten beeld laten. Dat heeft zo zijn bezwaren. Immers: het ontwerpen van bruikbare gebouwen en interieurs is toegepaste kunst. Het zijn de opdrachtgever, diens erfgenamen en de latere eigenaren van een exterieur en een interieur die letterlijk een duit in het zakje doen bij belangrijke beslissingen. Ontwerper en eigenaar zijn tot elkaar veroordeeld, tot de laatste versie van het ontwerp toe. Daarom is het interessant wat er van het gebruik van interieurs is geworden: het Loire-kasteeltje dat A. Salm in de jaren 1888-1890 voor de Deliplanter Nienhuys aan de Amsterdamse Herengracht bouwde, is nu het nieuwe RIOD. Hoe heeft de Rijksgebouwendienst daar het interieur aangepakt? Wat waren de wensen van de gebruikers? Wilden die tussen de hoge houten lambrizeringen zitten, met veel engeltjes in de buurt, of moesten er andere oplossingen gevonden worden? De redactie laat zich schamper uit over verbouwingen van historische gebouwen tot lichte kantoren met veel glazen puien en project-meubilair. Geldt dat ook voor het RIOD? Ik had er graag iets over gelezen. Maar wellicht was het plan van de Rijksgebouwendienst nog niet rijp bij het schrijven van het boek.

Het doortrekken van de geschiedenis van een interieur van toen naar nu was ook aardig geweest bij de beschrijving van de Villa de Lange in Alkmaar, nu Kamer van koophandel. Dit woonhuis van Wils kende oorspronkelijk een interieur waarvoor Van Doesburg de kleurstellingen had gemaakt. Die zijn nu weg. Wat er voor in de plaats kwam, is met zorg gedaan, mede door de inspanningen van de stedelijke dienst Monumentenzorg in Alkmaar en de Kamer van koophandel. Gezien de nogal forse maatschappijkritische toonzetting van de inleiding van *Van neorenaissance tot postmodernisme* was het goed geweest middels werkbezoeken te gaan kijken of Nederland echt geheel uit cultuurbarbaren bestaat.

Misschien moet ik zo'n wens niet op tafel leggen? Moeten we maar tevreden zijn met een kunsthistorisch verantwoorde weergave van de opvattingen van ontwerpers en de beschrijving van hun ontwerpen? Maar dan mogen we ook compleetheid verwachten: ik miste het Konink-

lijk instituut voor de tropen benevens het Tropenmuseum - voorwaar een complex dat de moeite loont. Ook op een andere wijze is het boek niet compleet: bij E. H. Gugel (1832-1905), die voor de Utrechtse universiteit een gebouw neerzette, had ik graag willen weten waar dat gebouw stond, en of het er nog is. Ik zocht ernaar, tevergeefs.

Wie een handboek wil raadplegen waarin de belangrijkste interieurontwerpers vanaf 1870 degelijk beschreven staan, neme *Van neorenaissance tot postmodernisme* ter hand. Wie meent dat de vragen uit de inleiding voor de auteurs van de eropvolgende hoofdstukken richtinggevend zijn geweest, zal teleurgesteld worden.

Tessel Pollmann

B. de Meulder, *De kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasveredeling in de koloniale planning* (Amsterdam: Meulenhoff, Antwerpen: Kritak, 1996, 157 blz., f39,90, ISBN 90 290 6017 4 (Meulenhoff), ISBN 90 6303 639 6 (Kritak).

Uitgaande van de vaststelling dat het verloop van de Belgische koloniale exploitatie in Kongo niet het resultaat was van puur gissen en missen, maar integendeel van een bewust georganiseerde koloniale planning, onderzoekt Bruno de Meulder in welke mate en op welke wijze de verzuchtingen van 'het kapitaal' effect hadden op de organisatie van 'de arbeid'. De plotse industriële ontwikkeling in diverse streken van Belgisch-Kongo veroorzaakte een diepgaande breuk met de traditionele arbeidsorganisatie en huisvesting. Wilde de kolonisator zijn economisch beleid met succes bekroond zien, dan was het 'noodzakelijk' om de vraag naar en het aanbod aan arbeid met elkaar in contact te brengen. Gelet op de grote schaal waarop dit diende te gebeuren, boog de werkgever zich niet alleen over de aanwerving en opleiding van arbeidskrachten, maar ook over de huisvesting en een territoriale vestigingspolitiek in het algemeen. Het resultaat was een doorgedreven urbanisatie van zorgvuldig ingeplante en uitgebouwde kampen volgens diverse types. De Meulder onderscheidt daarin twee ogenschijnlijk uiteenlopende wijzen van aanpak: het ene, uitgebouwd door Société générale-dochters, was strikt utilitaristisch en zonder 'overbodige' franjes; het andere type, dat onder meer voorkwam bij ontginningen van Gécomines, had een meer 'humanitair' karakter. Toch was de achterliggende motivatie ook daar enkel gericht op maximale winst. Alleen waren enkelen uit deze groep er meer van overtuigd dat een betere behandeling van de arbeidskrachten tot een hoger rendement kon leiden. De argumentatie ten gunste van deze *villages indigènes* was echter niet minder schrijnend. Recruitering en opleiding van vrouwen en zorg voor zuigelingen en kleuters kunnen daarbij alle worden geïnterpreteerd als cynische stappen in een bewust proces.

De stap, volgend op het huisvestingsbeleid en de kampenurbanisatie, was het kweken van een nieuw, veredeld ras (de zogenaamde Tshanga-tshanga), dat bestand zou zijn tegen het hoge arbeidsritme in ongezonde en voor de zwarten nieuwe omstandigheden. Dat de theorieën - van Belgische origine - daarover precies in de jaren dertig werden verkondigd en enig succes kenden, bevestigt alleen maar het niet-toevallige karakter van het gehele proces.

Met deze studie slaagt De Meulder erin om, aan de hand van één concrete casus, de mythe van de Pax Belgica te doorbreken. Meer nog, zijn stelling dat het koloniale optreden in Kongo niet zomaar een exotisch avontuur van enkelen was, maar een spiegel van de gehele Belgische samenleving - koning, kerk en kapitaal voorop - wordt er krachtig mee onderstreept.

De auteur vergaloppeert zich mijns inziens echter waar hij nogal ongenueanceerd schrijft dat dit boek in feite over België handelt. Door parallellen te trekken met de Belgische situatie (het lanceren met name van een aantal initiatieven inzake sociale hygiëne kort na de Eerste Wereld-